

Г.У. Балгимбекова*, Ф.А. Ержанова

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан
(E-mail: gbalgimbekova@mail.ru; erzhanova_farida@mail.ru)

Азаматтық институтының конституциялық-құқықтық негіздері

Мақалада Қазақстан Республикасының және шет елдердің қолданыстағы заңнамасын, азаматтық саласындағы ғылыми әдебиеттерді зерттеу және талдау негізінде азаматтық институтын құқықтық реттеудің өзекті мәселелері зерттелген. Қазақстан Республикасының Конституциясын, «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» Заңды зерттеуге басты орын берілген, ал азаматтықты конституциялық-құқықтық реттеудің шетелдік тәжірибесі қарастырылған. Сонымен қатар азаматтық институттың мемлекет пен қоғамның дамуына, азаматтық қоғамның қалыптасуы үшін маңызды екендігі көрсетілген. Авторлар конституционализм теориясы мен практикасының басты мәселелерінің бірі — конституциялық азаматтық институты арқылы адамның құқықтары мен бостандықтарын дамыту және қамтамасыз ету екенін атап өткен. Мақала авторлары азаматтық ұғымын анықтап, оның конституциялық-құқықтық ұйымдастыру мәні мен маңызын айқындау мәселелері бойынша негізгі көзқарастарды ұсынған. Атап айтқанда, құқықтың жалпы жаһандануы мен интернационалдануына байланысты Қазақстан Республикасының Конституциясы тұтастай алғанда конституциялық құқық дамуының әлемдік тенденцияларына сәйкес келетіндігі туралы қорытынды жасалған. Конституциялық-құқықтық заңнаманы одан әрі жетілдіру бағыттарының бірі ретінде конституциялық-құқықтық заңнамаға адам құқықтары жөніндегі халықаралық құқықтың жалпы танылған қағидаттары мен нормалары туралы ережені енгізу туралы ұсыныс тұжырымдалған.

Кілт сөздер: азаматтығы, адамның және азаматтық құқықтық мәртебе, азаматтық қағидаттары, конституциялық құқық, Қазақстан Республикасының Конституциясы, шет елдердің конституциясы.

Kipicne

Мемлекетімізде 1995 жылғы қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы [1] Қазақстандағы адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары танылатын, құрметтелетін және қорғалатын демократиялық құқықтық мемлекет ретінде дамуының аса маңызды кепілдіктерін қамтамасыз етті. Елдегі барлық биліктің көпұлтты халыққа тиесілі болуы — мемлекеттік және қоғамдық өмірдің негізгі қағидаты, қазақстандық конституциялық жүйе негіздерінің ажырамас бөлігі.

Республикадағы барлық билікті оның көпұлтты халқының иеленуі мемлекеттік және қоғамдық өмірдің негізгі қағидасы, қазақстандық конституциялық құрылыс негіздерінің құрамдас бөлігі болып табылады.

Азаматтық институты мемлекет пен қоғамның дамуы, азаматтық қоғамды қалыптастыру үшін маңызды. Азаматтық институттың Конституциялық институт арқылы адамның құқықтары мен бостандықтарын дамыту және қамтамасыз ету конституционализм теориясы мен практикасының басты мәселелерінің бірі болып табылады.

2017 жылғы наурызда Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу саяси процестерді демократияландыруға жалпы бағыттылықтың дәлелі болды [2]. Конституциялық заңнама Қазақстандағы мемлекеттік және қоғамдық өмірді ырықтандыру және одан әрі демократияландыру жолымен жүрді. Осы түзетулерге сәйкес азаматтық институтының конституциялық-құқықтық мәртебесі жетілдірілді, жаңа негіздер бойынша азаматтығынан айрылу мүмкіндігі бекітілді. 2017 жылдың маңызды жаңалығы — азаматтықтан айыруды енгізу болып табылады. Негізгі Заңның алдыңғы редакциясы азаматтықтан айыру, азаматтықты өзгерту және республикадан тыс жерлерге шығару құқығы кез келген жағдайда мүмкін еместігін жариялады. Конституцияға енгізілген түзетулерге сәйкес, соттың шешімі бойынша террористік қылмыстар жасағаны үшін, сондай-ақ елдің өмірлік маңызы бар мүдделеріне өзге де ауыр зиян келтіргені үшін Қазақстан азаматтығынан айыруға жол беріледі. Бұл Қазақстан Республикасының азаматтығын конституциялық-құқықтық реттеу біздің халқымыздың демократиялық дәстүрлері, сондай-ақ әлемдік практика ескеріле отырып, халықаралық

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gbalgimbekova@mail.ru

стандарттар мен адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктеріне, қоғамдық қауіпсіздікке қойылатын талаптар қағидаттары негізінде жүзеге асырылатынын айғақтайды.

Азаматтықты түсінуді жүйелі зерделеудің теориялық және практикалық қажеттілігі Қазақстанның әрбір азаматының құқықтары мен бостандықтарына жан-жақты кепілдік беру, жаһандану процестерінің, халықаралық жағдайдың ықпалын ескере отырып, азаматтық туралы конституциялық-құқықтық заңнаманы түсіну, халықаралық терроризм қатерлерін күшейту, мемлекет пен қоғамның орнықты дамуының ішкі және сыртқы жағдайларын қамтамасыз ету қажеттілігі мақсатында өзектендіріледі.

Әдістер мен материалдар

Зерттеудің әдіснамалық негізін ең алдымен, диалектикалық қатынас пен дамудағы құбылыстар мен процестерді қарастыруды қамтитын диалектикалық тәсіл құрайды. Мақалада талдау, синтез, жіктеу, сипаттау, салыстыру сияқты жалпы ғылыми таным әдістерін, сондай-ақ ресми-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық (компаративистік), тарихи-құқықтық, ретроспективті, жүйелік-құрылымдық, статистикалық және т.б. сияқты жеке ғылыми әдістерді қолдану үлкен маңызға ие болды. Сондай-ақ, зерттеу барысында заң шығармашылығында және құқықтық ғылымда қолданылатын ұғымдар мен категориялардың маңыздылығын түсінуге ықпал ететін лингвистикалық-құқықтық әдіс пайдаланылды.

Нәтижелер

Азаматтық конституция құқықтың негізін қалаушы институттарының бірі, сондай-ақ маңызды конституциялық-құқықтық санат болып табылады. Азаматтықтың маңыздылығына байланысты 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы бұл институтты «Адам және азамат» деген 2-бөлімнің мазмұнына енгізді. ҚР Конституциясының 10-бабында: «1. Қазақстан Республикасының азаматтығы заңға сәйкес алынады және тоқтатылады, ол қандай негізде алынғанына қарамастан, бірыңғай және тең болып табылады. 2. Республиканың азаматын азаматтығынан, өзінің азаматтығын өзгерту құқығынан айыруға, сондай-ақ оны Қазақстаннан тыс жерлерге аластауға болмайды. Азаматтықтан айыруға террористік қылмыстар жасағаны, сондай-ақ Қазақстан Республикасының өмірлік маңызы бар мүдделеріне өзге де ауыр зиян келтіргені үшін соттың шешімімен ғана жол беріледі» [1].

Қазақстан Республикасының Конституциясы азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруға кепілдік беретін нормаларды қамтиды. Сонымен, қазақстандық Конституцияның 12-бабының 1-тармағына сәйкес Қазақстан Республикасының Конституциясында адамның құқықтары мен бостандықтарын таниды және оларға кепілдік береді. Отандық Негізгі Заңның 39-бабының 1-тармағына сәйкес адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін.

Мемлекет пен қоғамның іргелі құндылықтарын қорғаудың жалпы бағытын растау Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 10 наурыздағы № 51-VI Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу болды [2]. Жеке адамның құқықтық жағдайы туралы конституциялық заңнама Қазақстандағы конституциялық құрылыстың тұрақтылығын, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына қол сұғылмаушылықты қорғау жолын ұстанды. Осы түзетулерге сәйкес Конституцияның 10-бабының 2-тармағына өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Конституцияның бұрынғы редакциясында адамды азаматтықтан айырудың және оны мемлекет құрамынан шығарудың кез келген мүмкіндігі үзілді-кесілді жоққа шығарылды: Республика азаматын ешбір жағдайда азаматтықтан, азаматтығын өзгерту құқығынан айыруға болмайды, сондай-ақ Қазақстаннан шығаруға болмайды.

10-баптың 2-тармағының жаңа редакциясында белгілі бір шарттар сақталған жағдайда: тек сот шешімі бойынша, тек террористік қылмыстар жасағаны үшін, сондай-ақ Қазақстан Республикасының өмірлік маңызды мүдделеріне өзге де ауыр зиян келтіргені үшін Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыру мүмкіндігі көзделеді. Бұл өзгерістер елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында жаһандық қауіптер мен сын-қатерлерге байланысты болды. Біздің мемлекет конституционализм негіздерінің тұрақтылығын және адам мен азаматтың құқықтық мәртебесінің, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының кепілдігін жан-жақты қамтамасыз етуге ұмтылады. Осылайша, адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясының 15-бабында «ешкім өз азаматтығынан өз еркімен айырыла алмайды» деген ереже сақталған [3]. Демек, азаматтықтан айыру Конституцияда

және басқа да заңдарда [4], Қазақстанның Негізгі Заңының 39-бабында көрсетілген мемлекет пен қоғамның іргелі құндылықтарын қорғау мақсатында көзделген.

Кейбір шет елдерде Конституциялық заңнама рұқсат етілмеген мінез-құлыққа жол беретін азаматтарды азаматтығынан айыру мүмкіндігін қарастырады. Болгария Конституциясының 25-бабының 3-тармағына сәйкес «Болгария Республикасының азаматы туғаннан Болгария азаматтығынан айырыла алмайды» [5]. Испания Конституциясына сәйкес (11-бап) «бірде-бір испандық өзінің азаматтығынан айырыла алмайды» [6]. Демек, Болгария және Испания елдерінің конституцияларының мағынасында азаматтығы натурализация тәртібімен берілген азаматтар азаматтығынан айырылуы мүмкін.

Сонымен қатар, кейбір шетелдік конституцияларда азаматтықтан айыруға тыйым салынады. Мысалы, Швеция Конституциясының 2-тарауының 7-параграфында тұратын немесе мемлекетте тұратын бірде-бір азамат өз азаматтығынан айырыла алмайтындығы, егер ол өзінің айқын тілегі бойынша немесе мемлекеттік қызметке кіру салдарынан басқа мемлекеттің азаматы болған жағдайдан басқа [7]. Сонымен бірге, кейбір елдерде азаматтықтан айыруға жол берілмейді, егер нәтижесінде адам апатридке айналса, яғни азаматтығы жоқ адам. Сонымен, ГФР Негізгі Заңының 16-бабының 1-тармағында «Германия азаматтығын алуға болмайды. Азаматтықты жоғалту тек заң негізінде, ал мүдделі адамның еркіне қарсы — егер ол азаматтығы жоқ адамға айналмаса ғана жүзеге асырылуы мүмкін» [8].

Егер «елдің өмірлік маңызды мүдделеріне ауыр зиян» термині нақтыланса, Қазақстан Республикасы Конституциясының 10-бабының 2-тармағының тұжырымы неғұрлым айқын болар еді. Бұл термин өте белгісіз. Қазақстанның Негізгі Заңында көзделген азаматтықтан айыру институтының барлық негіздері де тікелей Конституцияда айқындалуға тиіс сияқты. Сонымен қатар, басқа азаматтығы жоқ адамды азаматтығынан айыру азаматтығы жоқ жағдайға әкелуі мүмкін, яғни бұл адамның апатридке айналуы мүмкін. Сонымен бірге, азаматтығы жоқ адамдар әдетте мемлекеттен аулақ болуға тырысады.

Тағы бір конституциялық жаңалық адам құқықтары мен бостандықтарын шектеу мүмкіндігіне қатысты (Қазақстан Конституциясының 39-бабының 3-тармағы жаңа редакцияда). Жоғарыда айтылғандай, Қазақстан Республикасы Негізгі Заңының 39-бабының 1-тармағына сәйкес адам құқықтары мен бостандықтарын шектеуге тек заңдармен және тек конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адам құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын қорғау мақсатында ғана жол беріледі. 2017 жылғы конституциялық реформа аясында саяси себептер бойынша азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қандай да бір нысанда шектеуге жол берілмейтін норма өзгертілді. Мәселен, Қазақстан Республикасы Конституциясының 39-бабының 3-тармағында 10-бапқа сілтеме алынып тасталды. Өзгерістерге сәйкес қазіргі уақытта құқықтар мен бостандықтарды шектеуге шартсыз тыйым салу Қазақстан Республикасы Конституциясының 11, 13-15-баптарына, 16-бабының 1-тармағына, 17-бабына, 19-бабына, 22-бабына, 26-бабының 2-тармағына қатысты көзделген.

Жеке адамның конституциялық мәртебесінің негіздерін айқындау кезінде Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы құқықтық мәртебе субъектілерінің әртүрлі санаттарын қолданады: бір жағдайларда шетелдіктерді, азаматтығы жоқ адамдарды және бірнеше азаматтығы бар адамдарды қамтитын «әрқайсысы», «ешкім» терминдері қолданылады. Мысалы, «әркімнің өмір сүруге құқығы бар» (ҚР Конституциясының 15-бабы, 1-бөлігі); «тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына байланысты ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды...» (ҚР Конституциясының 14-бабы, 2-бөлігі). ҚР Негізгі Заңының басқа баптарында «Қазақстан Республикасының азаматтары» туралы айтылған, яғни нақты құқықтар мен бостандықтар, сондай-ақ міндеттер тек Қазақстан азаматтарының қолында. Тиісінше, шетел азаматтары сайлау құқығын пайдаланбайды, мемлекеттік аппаратта қызмет ете алмайды, әскери қызмет міндеттерін атқармайды және т.б. ҚР Конституциясының 23-бабының 1-бөлігінде «Қазақстан Республикасы азаматтарының бірлесу бостандығына құқығы бар» деп белгіленген. Осылайша, Қазақстан Республикасының Конституциясы тиісті баптардың тұжырымдамаларында адам құқықтары мен азаматтың құқықтары арасында айырмашылық жасайды.

Сол сияқты, бұл мәселе басқа мемлекеттердің Конституцияларында да шешіледі. Мысалы, Болгария Конституциясының 39-бабының 1-бөлігінде: «Әркімнің өз пікірін білдіруге және оны сөз арқылы — жазбаша немесе ауызша, дыбыс, сурет немесе басқа жолмен таратуға құқығы бар», ал 45-бапта «Азаматтардың мемлекеттік органдарға шағымдармен, ұсыныстармен және өтініштермен жүгінуге құқығы бар» делінген [5]. Ресей Федерациясының Конституциясына сәйкес «Ресей Федерациясының азаматтары мемлекет істерін басқаруға тікелей де, өз өкілдері арқылы да қатысуға құқылы» (32-бап, 1

бөлім) [9]. Финляндия Конституциясына сәйкес «18 жасқа толған әрбір Финляндия азаматы ұлттық сайлау мен референдумдарға қатысуға құқылы» (14-параграф) [10]. Чехия Республикасы Конституциясының 21-бабының 4-тармағында: «Азаматтар тең жағдайда сайлау және басқа да қоғамдық функцияларды жүзеге асыруға қол жеткізе алады» делінген [11].

Сонымен бірге азаматтың құқықтары басқаша анықталуы мүмкін. Сонымен, Германия Федеративтік Республикасының Негізгі Заңының 11-бабында: «Барлық немістер федерацияның бүкіл аумағында қозғалыс еркіндігін пайдаланады»; ал 33-бабында: «1. Әрбір неміс әр жерде бірдей азаматтық құқықтар мен міндеттерге ие. 2. Әрбір неміс өзінің бейімділігі, қабілеттері мен кәсіби біліктілігіне сәйкес кез келген мемлекеттік лауазымға тең қол жеткізе алады» [8]. Испания Конституциясының 29-бабының 1-тармағында: «барлық испандықтар жеке немесе ұжымдық жазбаша шағымдарды формада және заңмен белгіленген салдармен беруге құқылы» делінген [6]. Швейцария Конфедерациясының федералды Конституциясының 24-бабының 1-тармағында: «Швейцарлықтар кез келген елде тұруға құқылы», ал басқа бапта: «дауыс беру құқығы бар әрбір адам Швейцария ұлттық кеңесіне, Федералды кеңеске және Федералды сотқа сайлануға құқылы» (143-бап) [12] деп жазылған. Әрине бұл ережелер азаматтың құқықтарын қалыптастырады.

Кейде конституцияларда адам құқықтарының тақырыбын белгілеу үшін «құқық танылады», «құқыққа кепілдік беріледі» деген жеке емес формулалар қолданылуы мүмкін. Бұл дизайнды пайдалану кезінде бұл құқық немесе еркіндік әр адамға қатысты екендігі баса айтылған. Мысалы, Чехия Республикасы Конституциясының 19-бабының 1-тармағында: «бейбіт жиналуға кепілдік беріледі» [11]; Швейцария Конфедерациясының федералды Конституциясындағы 16-баптың 1-тармағында пікірлер мен ақпарат бостандығына кепілдік береді, ал 22-баптың 1-тармағы жиналыс бостандығына кепілдік береді [12].

Бірқатар шет елдердің конституцияларында азаматтығын көрсету арқылы азаматтың құқықтарын адам құқықтарынан ажырататын тұжырымдарды табуға болады. Мысалы, Германия Федеративтік Республикасының 1949 жылғы Негізгі Заңының 5-бабында: «Әркімнің өз пікірін ауызша, жазбаша және бейнелеу арқылы еркін білдіруге және таратуға, сондай-ақ көпшілікке қолжетімді көздерден ақпаратты кедергісіз алуға құқығы бар. Радио және кино арқылы баспасөз бостандығы мен ақпарат бостандығына кепілдік беріледі. Цензура жоқ» [8]. Испания Конституциясының 23-бабының 1-тармағында: «барлық азаматтар қоғамдық өмірге тікелей немесе жалпы дауыс беру арқылы еркін сайланған өкілдері арқылы қатысуға құқылы» делінген [6]. Швейцария Конфедерациясының 1999 жылғы Федералды Конституциясында: «1. Жиналыс бостандығына кепілдік беріледі. 2. Әрбір адам жиналыстар ұйымдастыруға, оған қатысуға немесе қатыспауға құқылы» деп көрсетілген (22-б.) [12]. Жоғарыда келтірілген Конституциялық ережелерде адамның негізгі құқықтары тұжырымдалған.

Кейбір конституцияларда «халық» сөзі азаматтың құқықтарының тақырыбын белгілеу үшін қолданылады. Сонымен, Жапония Конституциясының «Халықтың құқықтары мен міндеттері» атты III тарауына сәйкес: «адамдар барлық негізгі адам құқықтарын кедергісіз пайдаланады. Осы Конституциямен халыққа кепілдік берілген адамның осы негізгі құқықтары қазіргі және болашақ ұрпақтарға мызғымас мәңгілік құқықтар ретінде беріледі» (11-б.); «халық жария лауазымды адамдарды сайлауға және оларды қызметтен босатуға ажырамас құқыққа ие» (15-б. 1-б.) [13]. Исландия Республикасының Конституциясының 74-бабының 4 бөлімінде осыған ұқсас тұжырымдар бар: «халықтың бейбіт жиналуға құқығы бар» [14].

Кейде «азаматтар», «азамат» сөздерін қолданудың орнына, «барлық немістер», «әр испан» деп, ұлтқа жататындығын көрсетеді. Батыс елдерінде «ұлт» термині этникалық емес, саяси және мемлекеттік қауымдастық, мемлекеттің адами субстратын білдіретінін есте ұстаған жөн. Германияның 1949 жылғы қабылданған Негізгі Заңындағы 1-баптың 116-тармағында былай делінген: «...осы Негізгі Заңның мағынасы бойынша неміс, егер заңмен өзгеше белгіленбесе, неміс азаматтығы бар немесе 31 жылғы 1937 желтоқсандағы жағдай бойынша Германия империясының аумағына пана тапқандардың бәрі неміс тектес босқын немесе жер аударылған адам немесе оның жұбайы немесе ұрпағы ретінде» [8].

Кейбір тілдерде азаматтық ұғымы екі терминмен белгіленеді, олардың бірі адамның осы мемлекетке жататынын, ал екіншісі — мемлекеттегі тең билеуші сияқты оның жағдайын көрсетеді. Неміс тілінде бұл сәйкесінше «Staatsangehörigkeit» (сөзбе-сөз «Мемлекет») және «Bürgerschaft» (сөзбе-сөз «азаматтық»), испан тілінде — «nacionalidad» (сөзбе-сөз «ұлт») және «ciudadanía» (нақты «азаматтық») [15; 140]. Мысалы, Мексика Конституциясының 30-бабында мексикалық «ұлтқа» ие болу тәртібі туралы айтылады, ал 34-бапқа сәйкес «Республика азаматтары — мексикалықтар бола отырып,

келесі шарттарға жауап беретін ерлер мен әйелдер: 1) он сегіз жасқа толған; 2) лайықты өмір салтын ұстанады» [16]. Демек, «мексикалық» этникалық топқа емес, мемлекетке жататындығын білдірсе де, «мексикалықтардың» бәрі бірдей «азаматтар» емес [15; 140].

Қазақстан Республикасынан тыс жерлерде Қазақстан Республикасының азаматтары үшін қорғау және қамқорлық кепілдігі ҚР Негізгі Заңының 11-бабында көзделген: «1. Республиканың халықаралық шарттарында өзгеше белгіленбесе, Қазақстан Республикасының азаматын шет мемлекетке беруге болмайды. 2. Республика өз азаматтарын одан тыс жерлерде қорғауға және оларға қамқорлық жасауға кепілдік береді». ҚР Конституциясының 10-бабының 3-тармағында Қос азаматтықтан бас тарту бекітілген: «Республика азаматының басқа мемлекеттің азаматтығында болуы танылмайды».

Азаматтықтың конституциялық негіздері 1991 жылғы 20 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» Қазақстан Республикасының Заңында дамытылуда және нақтылануда [4]. Осы Заңның кіріспесінде Қазақстан Республикасының азаматтығы адамның мемлекетпен тұрақты саяси-құқықтық байланысы ретінде айқындалады, бұл олардың өзара құқықтары мен міндеттерінің жиынтығын білдіреді [4].

Осылайша, Қазақстан азаматтығы институтын конституциялық реттеу тұрақтылықпен сипатталады және адам құқықтары мен бостандықтары саласындағы жалпыға бірдей танылған халықаралық нормаларға сәйкес келеді.

2017 жылғы 10 наурыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясына [2] түзетулер елді демократияландыру жолымен одан әрі ілгерілетуге бағытталған, Қазақстан Республикасы Конституциясының нормалары арқылы қоғамдық қатынастардың кең ауқымы реттеледі, Конституциялық процестің үздіксіздігі қамтамасыз етіледі, ұлттық құндылықтар мен дәстүрлерге ұқыпты қарау сақталады. Әлемдегі конституциялық өзгерістерді, ішкі саяси шындықтар мен қазіргі заманғы үрдістерді ескере отырып, қоғамды одан әрі демократияландыру және әлеуметтік-экономикалық даму міндеттеріне жауап беретін қазақстандық конституциялық заңнаманы сапалы, кезең-кезеңімен жетілдіру туралы айтуға болады.

Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыру адам құқықтары мен бостандықтарының халықаралық стандарттарына қайшы келмейді, өйткені бұл институт ерекше сипатта болады, ерікті болып табылмайды және Конституцияда, Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында және «Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы» [4] Қазақстан Республикасының Заңында көзделген. Қазақстан азаматының конституциялық құқықтары мен бостандықтарын шектеуге тек заң негізінде және Қазақстан Республикасы Конституциясының 39-бабында аталған мемлекет пен қоғамның іргелі құндылықтарын қорғау мақсатында ғана жол беріледі.

Талқылау

Қазақстандық құқықтық әдебиеттерде азаматтық институты зерттеу нысаны болып табылады. Профессор Г.С. Сапарғалиевтің пікірінше, «азаматтық» ұғымы қазақстандық заңнамаға сәйкес үш элементтен тұрады: 1) адамның мемлекетпен байланысы уақытша емес, тұрақты болуы тиіс. Адам өз қалауы бойынша азаматтықты қабылдай да, одан бас тарта да алмайды; 2) адамның мемлекетпен байланысы саяси-құқықтық сипатта болады; 3) мемлекет пен азаматтың арасында өзара құқықтар мен міндеттер белгіленеді [17; 95]. Азаматтық институтының маңыздылығы жеке тұлғаның конституциялық мәртебесінің құрылымына заңды ұғым ретінде келесі компоненттер кіретіндігімен ерекшеленеді: 1) Азаматтық; 2) негізгі құқықтар, бостандықтар, заңды мүдделер мен міндеттер; 3) құқықтық мәртебенің кепілдіктері [17; 85].

Ж. Байшев мынадай анықтама береді: «Қазақстан Республикасының азаматтығы адамның мемлекетпен тұрақты құқықтық байланысын айқындайды, бұл олардың өзара құқықтары мен міндеттерінің жиынтығын білдіреді. Азаматтық — бұл адам мен мемлекет арасындағы қатынастардың тұрақтылығымен, тұтастылығымен және ұзаққа созылатын сипатымен сипатталатын құқықтық мемлекет» [18; 24].

А.Н. Сағындықова азаматтықты заңнамалық реттеуді сипаттай отырып, қазақстандық және ресейлік азаматтық туралы заңдарда берілген азаматтықтың анықтамасын салыстырады. Сонымен, қазақстандық азаматтық туралы заңда азаматтық адамның мемлекетпен тұрақты саяси-құқықтық байланысы ретінде анықталады, бұл олардың өзара құқықтары мен міндеттерінің жиынтығын білдіреді. 31.05.2002 жылғы «Ресей Федерациясының азаматтығы туралы» Федералдық заңға сәйкес, Ресей Федерациясының азаматтығы адамның Ресей Федерациясымен тұрақты құқықтық байланысы болып табылады, бұл олардың өзара құқықтары мен міндеттерінің жиынтығында көрінеді [19]. Осыған ұқ-

сас анықтама алдыңғы 1991 жылғы «Ресей азаматтығы туралы» Заңда да берілген. Ал А.Н. Сағындықова Ресей заңының заңнамалық тұжырымдамасын дұрыс деп санайды: «саяси-құқықтық байланыс» деген сөзден бас тарту және «құқықтық байланыс» терминін бекіту азаматтықтың біліктілігін бағалау саяси тәсілдерінен босатады, көбінесе азаматтық құқығын, оны сақтау немесе өзгерту құқығын жүзеге асыруды қиындатады» [20; 137].

Ең маңызды құқықтық алғышарт, сондай-ақ адамның қоғамдағы құқықтық жағдайының элементі азаматтық жағдайы болып табылады. Азаматтық институты арқылы қазіргі қоғамдағы адамның саяси және құқықтық жағдайының негіздері анықталады, өйткені бұл адамның мемлекетпен құқықтық байланысын анықтайтын азаматтық. Осы қатынастарда ерекшеленетін негізгі белгі — бұл құқықтық байланыстың тұрақтылығының белгісі.

Сонымен бірге, азаматтық институтын сипаттау кезінде азаматтық қатынастардың әлеуметтік-саяси факторын да ескеру қажет. Азаматтық — бұл жалпы халықпен және оның жекелеген өкілдерімен өзара байланыс. Мемлекетпен қарым-қатынас азаматтық институты арқылы рәсімделетін туынды болып табылады. Құқықтық тұрғыдан алғанда, бұл жеке тұлғаның мемлекетпен құқықтық байланысы шешуші болып саналады. Қоғамдық қатынастарды құқықтық реттеу тұрғысынан азаматтықтың ресми жағы шешуші. Алайда, нақты және толыққанды азаматтық, жеке адамның мемлекетпен тұрақты және тұрақты құқықтық байланысы, егер ол өзін онымен байланыстыратын болса, жеке тұлға үшін субъективті маңызды болған кезде ғана мүмкін болады [21; 5].

Азаматтық сонымен қатар мемлекеттік қоғамдағы саяси қатынастарды көрсететін саяси категория болып табылады. Азаматтық туралы идеялар ежелгі әлемде пайда болады, бұл экономикалық, саяси, әлеуметтік және идеологиялық себептерге байланысты, содан кейін мемлекет — республика еркін азаматтардың ортақ ісі, демократия ретінде түсініледі. Адам мен мемлекеттің саяси-құқықтық байланысын субъективті қабылдау азаматтардың мінез-құлқында шешуші мәнге ие, өйткені бұл азаматтықты құқықтар мен міндеттердің жиынтығы ретінде түсіну, бұл азаматтарға мемлекет тарапынан мемлекеттік-құқықтық әсер етуге мүмкіндік береді.

Конституциялық құқық ғылымында «азаматтық» ұғымына үш негізгі көзқарасты бөліп көрсетуге болады: 1) адам мен саяси-әлеуметтік білім — мемлекет арасындағы қатынастардың ерекше сипатын анықтайтын саяси-құқықтық құбылыс [22; 32]; 2) адамның негізгі субъективті құқықтарының бірі, яғни адамның жоғарыда аталған мемлекетпен қарым-қатынаста болу немесе оларды тоқтату мүмкіндігі [3]; 3) құқықтық институт.

Кенестік заң ғылымында азаматтық институтын зерттеумен көптеген танымал ғалымдар айналысқан, олардың әрқайсысы өз ұстанымын сақтаған. Зерттеушілердің азаматтықтың ұғымы мен мәні туралы келесі көзқарастарын бөліп көрсетуге болады. Сонымен, азаматтық адамның мемлекет ішінде ғана емес, сонымен бірге халықаралық қарым-қатынаста осы мемлекеттен тыс адамның құқықтық жағдайын анықтайтын адамның мемлекетке жататындығы ретінде анықталды [23; 692]. Оның үстіне, Н.В. Витрук атап өткендей, «адамның мемлекетке тиесілігін сөзбе-сөз мемлекетке мүшелік ретінде емес, мемлекеттік ұйымдасқан қоғамға тиесілі деп түсіну керек. Жеке тұлғаның мемлекеттік ұйымдасқан қоғамға жататындығы заңды түрде бекітіліп, жеке тұлғаның азаматтығымен рәсімделеді» [24; 57].

А.И. Алексеев пен Л.П. Ануфриеваның құқықтық энциклопедиялық сөздігі азаматтықты адамның белгілі бір мемлекетпен тұрақты құқықтық байланысы ретінде түсіндіреді, бұл олардың өзара құқықтарының, міндеттері мен бір-бірінің алдындағы жауапкершілігінің үйлесімінде көрінеді. Осы құқықтар мен міндеттердің жиынтығы азаматтың саяси және құқықтық мәртебесін құрайды, оны шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдардан ажыратады. Конституциялық құқық институттарының бірі ретінде азаматтық — бұл азаматтық туралы қатынастарды реттейтін және реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы [25; 78-79].

В.Н. Додонов пен В.Д. Ермаковтың үлкен энциклопедиялық сөздігінде «Азаматтық — адамның белгілі бір мемлекетпен тұрақты құқықтық байланысы. Монархиялық елдерде, әдетте «азаматтық» термині қалыптасқан. Бұл мемлекет пен оның қол астындағы адамдар арасындағы қарым-қатынас ретінде көрінеді: мемлекет адамның құқықтары мен бостандықтарын мойындайды және оған кепілдік береді, оны шетелде қорғайды және қолдайды; өз кезегінде азамат мемлекеттің заңдары мен нұсқауларын сөзсіз орындайды, өзіне жүктелген міндеттерді атқарады. Осы құқықтар мен міндеттердің жиынтығы азаматтың саяси және құқықтық мәртебесін құрайды, оны шетелдік азаматтар мен азаматтығы жоқ адамдардан ажыратады. Азаматтық — бұл монархиялық басқару формасы бар мемлекеттерде азаматтықты білдіру үшін қолданылатын термин» [26; 136].

Тарихта азаматтық институты құлдық мемлекетте танымал болды, оның азаматтары тек еркін адамдар бола алады. Феодализм дәуірінде халықтың монархқа бағынуын, оған феодалдық тәуелділікті білдіретін азаматтық институты болды. Конституциялық мемлекетте бұрынғы азаматтықты ауыстырған азаматтық институты қоғамның барлық мүшелерінің тең құқықтылығы қағидатының көріністерінің біріне айналды.

Қазіргі уақытта «азаматтық» термині тек монархиялық мемлекеттерде кең қолданылады. Бірқатар монархияларда (мысалы, Испания, Нидерланды) «азаматтық» термині конституциялар мен заңдарында жазылған [27].

Ресей заң әдебиетінде азаматтық дегеніміз жеке тұлғаның белгілі бір мемлекетпен тұрақты саяси-құқықтық байланысы деп түсініледі, оған байланысты егеменді мемлекеттік билік осы мемлекет ішінде де, оның шекарасынан тыс жерлерде де осы адамға таралады [28; 96]. Бұл анықтама мемлекеттік егемендікке негізделген саяси-құқықтық байланыстың тұрақтылығын және оның мемлекет аумағынан тыс жерде таралуын көрсетеді. Сонымен бірге, мемлекет тарапынан азаматтықты тану осы мемлекеттің азаматы ретінде әрекет ететін адамның заңды құқықтары мен міндеттерін белгілей отырып, бір қатарға қойылмайтындығы атап өтілді [29; 52]. Азаматтық құқықтар мен міндеттерді белгілеудің алғышарты, оның негізі болып табылады.

Бірқатар кеңестік мемлекет қайраткерлері бірнеше ондаған жылдар бойы азаматтықты, яғни бұл мемлекеттің егемендігі оған қолданылатын осы мемлекетке тиесілі екендігі туралы идеяны білдірді. Азаматтықтың бұл анықтамасы ХХ ғасырдың 60-шы және 70-ші жылдарындағы көрнекті ғалымдар Л.Д. Воеводин мен А.И. Лепешкиннің еңбектерінде көрініс тапты [30].

Өткен ғасырдың 70-80-ші жылдары адамның мемлекетпен тұрақты құқықтық байланысы ретінде азаматтықты түсінуге негізделген, оның құқықтық жағдайын тек мемлекет ішінде ғана емес, сонымен бірге одан тыс жерде де халықаралық қарым-қатынаста анықтайтын ұстаным айтылды [31; 245]. Бұл ұстаным қарым-қатынас субъектілері ретінде азаматтар арасындағы тең құқықпен сипатталады. Мұны кез келген мемлекеттің азаматтары, негізінен, заңды және әлеуметтік құқықтарға ие, осы мемлекеттің аумағында қалыпты жағдайда тұрақты тұратын оның толық мүшелері екендігімен түсіндіруге болады. Н.В. Витрук «мемлекет аумағында тұрақты тұру — бұл адамның мемлекетпен нақты байланысының ең типтік және берік түрі. Мұндай байланыстың болуы заңды түрде азаматтық институтымен бекітіледі» [32; 37, 38].

Тағы бір автор, М.В. Баглай, азаматтығы адамның осы мемлекетке заңды тиесілігін, яғни мемлекеттің осы адамды конституциялық және құқықтық қатынастардың толыққанды субъектісі ретінде тануын білдіреді [33; 265]. Осылайша азаматтық институты жалпы адам құқықтарынан, сондай-ақ шетелдіктің және азаматтығы жоқ адамның құқықтары мен міндеттерінен ерекшеленетін нақты құқықтар мен міндеттерді белгілеудің алғышарты болып табылады.

Демек азаматтық демократиялық құқықтық мемлекеттің ажырамас бөлігі, өйткені азаматтық институтының дамуы қоғамдық қатынастардың саяси дамуын анықтайды. Азаматтықты адамның құқықтық алғышарты, сондай-ақ жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің қажетті элементі болып табылатын мемлекетпен саяси мәні мен құқықтық формасы бойынша сипаттауға болады.

Қорытынды

Атап айтсақ қазақстандық азаматтық институтын конституциялық реттеу тұрақтылықпен сипатталады және адам құқықтары мен бостандықтары саласындағы жалпыға бірдей танылған халықаралық нормаларға сәйкес келеді. 1995 жылғы Қазақстан Республикасының Конституциясы елдегі биліктің бірден-бір бастауы — оның халқы болып табылады деп жариялады. Ол өз билігін тікелей жүзеге асырады және оны мемлекеттік органдарға береді. Қазақстан Негізгі Заңының 10-бабы демократиялық институт ретіндегі азаматтыққа оның бірлігі мен теңдігін белгілей отырып, азаматтықтан айыруға болатын жағдайлармен қатар, оның негізгі қағидаттарын айқындай отырып, ауқымды сипаттама жасайды.

2017 жылғы 10 наурыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясына түзетулер елді демократияландыру жолымен одан әрі ілгерілетуге бағытталған, Қазақстан Республикасы Конституциясының нормалары арқылы қоғамдық қатынастардың кең ауқымы реттеледі, Конституциялық процестің үздіксіздігі қамтамасыз етіледі, ұлттық құндылықтар мен дәстүрлерге ұқыпты қарау сақталады. Әлемдегі конституциялық өзгерістерді, ішкі саяси шындықтар мен қазіргі заманғы үрдістерді ескере отырып, қоғамды одан әрі демократияландыру және әлеуметтік-экономикалық даму міндеттері-

не жауап беретін қазақстандық конституциялық заңнаманы сапалы, кезең-кезеңімен жетілдіру туралы айтуға болады.

Қазақстан Республикасының азаматтығынан айыру адам құқықтары мен бостандықтарының халықаралық стандарттарына қайшы келмейді, өйткені бұл институт Қазақстан Республикасының Конституциясында және заңнамасында көзделген. Қазақстан азаматының конституциялық құқықтары мен бостандықтарын шектеуге тек заң негізінде және Қазақстан Республикасы Конституциясының 39-бабында аталған мемлекет пен қоғамның іргелі құндылықтарын қорғау мақсатында ғана жол беріледі. Егер «елдің өмірлік маңызды мүдделеріне ауыр зиян» термині нақтыланса, Қазақстан Республикасы Конституциясының 10-бабының 2-тармағының тұжырымы неғұрлым айқын болар еді. Бұл термин өте белгісіз. Қазақстанның Негізгі Заңында көзделген азаматтықтан айыру институтының барлық негіздері де тікелей Конституцияда айқындалуға тиіс сияқты. Сонымен қатар, басқа азаматтығы жоқ адамның азаматтығынан айыру азаматтығы жоқ жағдайға әкелуі мүмкін, яғни бұл адамның апатридке айналуы мүмкін. Сонымен бірге, азаматтығы жоқ адамдар әдетте мемлекеттен аулақ болуға тырысады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормаларына бағдарланған ұлттық заңнаманы қалыптастырудың құқықтық негізі болып табылады. Ішкі Негізгі Заң тұтастай алғанда конституциялық құқық дамуының әлемдік тенденцияларына сәйкес келеді, жалпы сипаттағы құқықтың жаһандануы және интернационалдануы. Қазақстанның Конституциясы еліміздің құқықтық жүйесін, оның ішінде халықаралық құқық субъектілерін жетілдіруге жақсы негіз қалады. Жеке тұлғаның, тиісінше азаматтық институтының құқықтық мәртебесінің негізі болып табылатын Адам құқықтары туралы халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына ерекше мәртебе беру мақсатында Қазақстан Республикасындағы адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына сәйкес және Конституцияға сәйкес танылады және кепілдендіріледі деген ережені Қазақстан Республикасының Конституциясына енгізуге болады.

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант № AP14870745).

Әдебиеттер тізімі

- 1 Конституция Республики Казахстан 1995 г. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029&pos=5;-90#pos=5;-90.
- 2 Закон Республики Казахстан от 10.03.2017 г. №51-VI ЗРК «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000051>.
- 3 Всеобщая декларация прав человека: принята Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций 10 декабря 1948 г. // Действующее международное право: сб. документов. — Т. 3. — М.: Международные отношения, 1997. — 1026 с.
- 4 Закон Республики Казахстан «О гражданстве Республики Казахстан» от 20 декабря 1991 г. №1017-XII. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1000816.
- 5 Конституция Болгарии. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=120>.
- 6 Конституция Испании. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=149>.
- 7 Конституция Швеции. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=161>.
- 8 Основной Закон Германии. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=155>.
- 9 Конституция Российской Федерации. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.constitution.ru>.
- 10 Конституция Финляндии. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=139>.
- 11 Конституция Чешской Республики. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=106>.
- 12 Конституция Швейцарии. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=135>.
- 13 Конституция Японии. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=37>.
- 14 Конституция Исландии. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=150>.
- 15 Конституционное (государственное) право зарубежных стран: [В 4-х т.]. — Т. 1, 2. Часть Общая: учеб. / отв. ред. проф. Б.А. Страшун. — 3-е изд., обновл. и дораб. — М.: Изд-во «БЕК», 2000. — 784 с.
- 16 Конституция Мексиканских Соединенных Штатов. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=51>.

- 17 Сапарғалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан: Академический курс / Г.С. Сапарғалиев. — Алматы: Жеті жарғы, 2002. — 528 с.
- 18 Баишев Ж. Конституционное право Республики Казахстан: учеб.-метод. пос. / Ж. Баишев. — Алматы: Жеті жарғы, 2001. — 392 с.
- 19 Федеральный закон РФ от 31.05.2002 г. №62-ФЗ «О гражданстве Российской Федерации». — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://fzакон.ru/laws/federalnyy-zakon-ot-31.05.2002-n-62-fz/>.
- 20 Сагиндыкова А.Н. Конституционное право Республики Казахстан: Курс лекций / А.Н. Сагиндыкова. — Алматы: Білім, 1999. — 336 с.
- 21 Хабибулин А.Г. Государственная идентичность как элемент правового статуса личности / А.Г. Хабибулин, Р.А. Рахимов // Государство и право. — 2000. — № 5. — С. 115–119.
- 22 Кутафин О.Е. Избранные труды: [В 7-и т.] / О.Е. Кутафин. — Т. 3. Российское гражданство. — М., 2011.
- 23 Шафир М.А. Гражданство Российской Федерации и его законодательное регулирование / М.А. Шафир // В кн.: Конституционный строй России. — Вып. 1. — М.: Наука, 1992. — С. 105–14.
- 24 Витрук Н.В. Гражданство как правовая связь личности с государством / Н.В. Витрук // В кн.: Проблемы государства и права. — Вып. 12. — М.: Ин-т гос. и права АН СССР, 1976. — 348 с.
- 25 Алексеев А.И. Юридический энциклопедический словарь / А.И. Алексеев, Л.П. Ануфриева. — М.: ИНФРА-М, 2001. — 450 с.
- 26 Додонов В.Н. Большой энциклопедический словарь / В.Н. Додонов, В.Д. Ермаков. — М.: ИНФРА-М, 1997. — 790 с.
- 27 Конституция Нидерландов. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://worldconstitutions.ru/?p=143>.
- 28 Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран: учеб. / В.Е. Чиркин. — 2-е изд., перераб. — М.: Юрист, 2010. — 540 с.
- 29 Витрук Н.В. Актуальные проблемы гражданства в постсоветском пространстве / Н.В. Витрук // Материалы Междунар. науч.-практ. конф. по проблемам гражданства. — М., 1995. — С. 26–38.
- 30 См. напр.: Лепешкин А.И. Курс советского государственного права: [В 2-х т.] / А.И. Лепешкин. — Т. 1. — М., 1961. — С. 457; Воеводин Л.Д. Гражданство зарубежных государств / Л.Д. Воеводин, Д.Л. Златопольский, Н.Я. Куприц // Государственное право зарубежных социалистических стран. — М., 1972. — С. 16.
- 31 См.: Златопольский Д.Л. Государственное устройство СССР / Д.Л. Златопольский. — М., 1960. — С. 245.
- 32 См.: Витрук Н.В. Основы правового положения личности в социалистическом обществе / Н.В. Витрук; отв. ред. В.А. Патюлин. — М.: Наука, 1979. — 326 с.
- 33 Конституционное право зарубежных стран: учеб. / под общ. ред. М.В. Баглая. — М.: Норма-Инфра, 2001. — 640 с.

Г.У. Балгимбекова, Ф.А. Ержанова

Конституционно-правовые основы института гражданства

В статье, на основе изучения и анализа действующего законодательства Республики Казахстан и зарубежных стран, научной литературы в области гражданства, рассмотрены актуальные вопросы правового регулирования института гражданства. Центральное место отведено исследованию Конституции Республики Казахстан, Закона РК «О гражданстве Республики Казахстан», зарубежного опыта конституционно-правового регулирования гражданства. Показано, что институт гражданства имеет основополагающее значение для развития государства и общества, формирования гражданского общества. Авторами отмечено, что одной из главных проблем теории и практики конституционализма является развитие и обеспечение прав и свобод человека посредством конституционного института гражданства. Исследованы вопросы конституционно-правового регулирования гражданства в законодательстве Республики Казахстан и стран зарубежья. Представлены основные точки зрения по вопросам определения понятия гражданства, выявления его сущности и значения в конституционно-правовом строительстве. Сделаны выводы, в частности, о том, что Конституция Республики Казахстан, в целом, соответствует мировым тенденциям развития конституционного права, обусловленным всеобщей глобализацией и интернационализацией права. В качестве одного из направлений дальнейшего совершенствования конституционно-правового законодательства сформулировано предложение о включении в конституционно-правовое законодательство положения об общепризнанных принципах и нормах международного права о правах человека.

Ключевые слова: гражданство, принципы гражданства, правовой статус человека и гражданина, конституционное право, Конституция Республики Казахстан, конституции зарубежных стран.

Constitutional and legal foundations of the institution of citizenship

In this article, based on the study and analysis of the current legislation of the Republic of Kazakhstan and foreign countries, scientific literature in the field of citizenship, current issues of legal regulation of the institution of citizenship are considered. The central place is given to the study of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the Law "On Citizenship of the Republic of Kazakhstan", foreign experience of the constitutional and legal regulation of citizenship is considered. The article shows that the institution of citizenship is of fundamental importance for the development of the state and society, the formation of civil society. The authors note that one of the main problems of the theory and practice of constitutionalism is the development and ensuring of human rights and freedoms through the constitutional institution of citizenship. The issues of constitutional and legal regulation of citizenship in the legislation of the Republic of Kazakhstan and foreign countries have been studied. The authors present the main points of view on the issues of defining the concept of citizenship, identifying its essence and significance in the constitutional and legal construction. Conclusions are drawn, in particular, that the Constitution of the Republic of Kazakhstan as a whole corresponds to the world trends in the development of constitutional law, due to the general globalization and internationalization of law. As one of the directions for further improvement of the constitutional and legal legislation, a proposal was formulated to include in the constitutional and legal legislation a provision on the generally recognized principles and norms of international law on human rights.

Keywords: citizenship, legal status of a person and a citizen, principles of citizenship, constitutional law, the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the constitutions of foreign countries.

References

- 1 (1995). Konstitutsiia Respubliki Kazakhstan ot 30 avgusta 1995 goda [The Constitution of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.) akorda.kz [in Russian].
- 2 Zakon Respubliki Kazakhstan ot 10.03.2017 goda N 51-VI ZRK «O vnesenii izmenenii i dopolnenii v Konstitutsiiu Respubliki Kazakhstan» [The Law of the Republic of Kazakhstan dated 10.03.2017 No. 51-VI ZRK "On amendments and additions to the Constitution of the Republic of Kazakhstan". Retrieved from: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000051> [in Russian].
- 3 (1997). Vseobshchaia deklaratsiia prav cheloveka: priniata Generalnoi Assambleei Organizatsii Obedinennykh Natsii 10 dekabria 1948 goda. Deistvuiushchee mezhdunarodnoe pravo: Sbornik dokumentov. T. 3. [Universal Declaration of Human Rights: adopted by the General Assembly of the United Nations on December 10, 1948. Current International Law: Collection of Documents.]. Moscow, *Mezhdunarodnye otnosheniia — International relations* [in Russian].
- 4 Zakon Respubliki Kazakhstan «O grazhdanstve Respubliki Kazakhstan» ot 20 dekabria 1991 goda. N 1017-XII [Law of the Republic of Kazakhstan "On Citizenship of the Republic of Kazakhstan" dated December 20, 1991 No. 1017-XII]. Retrieved from: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1000816 [in Russian].
- 5 Konstitutsiia Bolgarii [Bulgarian Constitution]. (n.d.) Retrieved from worldconstitutions.ru/?p=120 [in Russian].
- 6 Konstitutsiia Ispanii [Constitution of Spain]. (n.d.) [worldconstitutions.ru](http://www.worldconstitutions.ru/?p=149). Retrieved from <http://www.worldconstitutions.ru/?p=149> [in Russian].
- 7 Konstitutsiia Shvetsii [Swedish Constitution]. (n.d.) Retrieved from <https://worldconstitutions.ru/?p=161> [in Russian].
- 8 Osnovnoi Zakon Germanii [Basic Law of Germany]. (n.d.) concourt.am. Retrieved from <https://worldconstitutions.ru/?p=155>. [in Russian].
- 9 Konstitutsiia Rossiiskoi Federatsii [Constitution of the Russian Federation]. (n.d.) [constitution.ru](http://www.constitution.ru). Retrieved from <http://www.constitution.ru> [in Russian].
- 10 Konstitutsiia Finliandii [Constitution of Finland]. Retrieved from <https://worldconstitutions.ru/?p=139>.
- 11 Konstitutsiia Cheshskoi Respubliki [Constitution of the Czech Republic]. Retrieved from: <https://worldconstitutions.ru/?p=106> [in Russian].
- 12 Konstitutsiia Shveysarii [The Constitution of Switzerland]. Retrieved from: <https://worldconstitutions.ru/?p=135> [in Russian].
- 13 Konstitutsiia Yaponii [Constitution of Japan]. Retrieved from: <https://worldconstitutions.ru/?p=37> [in Russian].
- 14 Konstitutsiia Islandii [The Constitution of Iceland]. Retrieved from: <https://worldconstitutions.ru/?p=150> [in Russian].
- 15 Strashun, B.A. (Ed.). (2000). Konstitutsionnoe (gosudarstvennoe) pravo zarubezhnykh stran [Constitutional (state) law of foreign countries: In 4 volumes. Vol. 1-2. Part common: Textbook]. Moscow: Izdatelstvo «BEK» [in Russian].
- 16 Konstitutsiia Meksikanskikh Soedinennykh Shtatov [Constitution of the United Mexican States]. Retrieved from <https://worldconstitutions.ru/?p=51> [in Russian].
- 17 Sapargaliev, G.S. (2002). Konstitutsionnoe pravo Respubliki Kazakhstan [The Constitutional law of the Republic of Kazakhstan: Academic course. Almaty: Zheti Zhargy [in Russian].

- 18 Baishev, J. (2001). *Konstitutsionnoe pravo Respubliki Kazakhstan* [The Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan]. – Almaty: Zheti zhargy [in Russian].
- 19 Federalnyi zakon RF ot 31.05.2002 No 62-FZ «O grazhdanstve Rossiiskoi Federatsii» [Federal Law of RF dated May 31, 2002 No. 62-FZ “On Citizenship of the Russian Federation”. Retrieved from: <https://fzakon.ru/laws/federalnyy-zakon-ot-31.05.2002-n-62-fz/> [in Russian].
- 20 Sagindykova, A.N. (1999). *Konstitutsionnoe pravo Respubliki Kazakhstan: Kurs leksii* [The Constitutional law of the Republic of Kazakhstan: Lectures]. Almaty: Bilim [in Russian].
- 21 Khabibulin, A.G., & Rakhimov, R.A. (2000). *Gosudarstvennaia identichnost kak element pravovogo statusa lichnosti* [State identity as a part of the legal status of the individual]. *Gosudarstvo i pravo — The State and Law*, 5, 115–119 [in Russian].
- 22 Kutafin, O.E. (2011). *Izbrannye trudy. Tom 3. Rossiiskoe grazhdanstvo* [Selected works. In 7 volumes. Volume 3: Russian citizenship]. Moscow [in Russian].
- 23 Shafir, M.A. (1992). *Grazhdanstvo Rossiiskoi Federatsii i ego zakonodatelnoe regulirovanie* [Citizenship of the Russian Federation and its legal regulation]. In the book. “Konstitutsionnyi stroi Rossii” — “Constitutional order of Russia”, Issue 1. Moscow: Nauka [in Russian].
- 24 Vitruk, N.V. (1976). *Grazhdanstvo kak pravovaia sviaz lichnosti s gosudarstvom* [Citizenship as a legal connection between an individual and the state]. In the book. “Problemy gosudarstva i prava” — “Problems of State and Law”. Moscow: Institut gosudarstva i prava Akademii nauk SSSR [in Russian].
- 25 Alekseyev, A.I., & Anufriyeva, L.P. (2001). *Yuridicheskii entsiklopedicheskii slovar* [Juridical Encyclopedic Dictionary]. Moscow: INFRA-M [in Russian].
- 26 Dodonov, V.N., & Yermakov, V.D. (1997). *Bolshoi entsiklopedicheskii slovar* [Encyclopedic Dictionary]. Moscow: INFRA-M [in Russian].
- 27 *Konstitutsiia Niderlandov* [The Constitution of the Netherlands]. Retrieved from: <https://worldconstitutions.ru/?p=143> [in Russian].
- 28 Chirkin, V.E. (2010). *Konstitutsionnoe pravo zarubezhnykh stran. Uchebnik. 2-e izdanie* [The Constitutional law of foreign countries. Textbook. 2nd ed., Rev]. Moscow: Yurist [in Russian].
- 29 Vitruk, N.V. (1995). *Aktualnye problemy grazhdanstva v postsovetskom prostranstve* [Actual problems of citizenship in the former Soviet Union]. *Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii po problemam grazhdanstva — Materials of the international scientific-practical conference on citizenship*, 26–38 [in Russian].
- 30 Lepeshkin, A.I. (1961). *Kurs sovetskogo gosudarstvennogo prava* [The Soviet state law]. In 2 volumes. Volume 1. Moscow [in Russian]; Voevodin, L.D., Zlatopolsky, D.L., & Kuprits N.Y. (1972). *Grazhdanstvo zarubezhnykh gosudarstv* [Citizenship of foreign states]. *Gosudarstvennoe pravo zarubezhnykh sotsialisticheskikh stran — The State law of the socialist countries*, 16 [in Russian].
- 31 Zlatopolsky, D.L. (1960). *Gosudarstvennoe ustroistvo SSSR* [The state structure of the USSR]. Moscow [in Russian].
- 32 Vitruk, N.V. (1979). *Osnovy pravovogo polozheniia lichnosti v sotsialisticheskom obshchestve* [Basis of the legal status of the individual in socialist society]. Patyulin, V.A. (Ed.). Moscow: Nauka [in Russian].
- 33 Baglaia, M.V. (2001). *Konstitutsionnoe pravo zarubezhnykh stran: uchebnik* [Constitutional Law of Foreign Countries: Textbook]. Moscow: Infra-Norma [in Russian].